

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

KÜRESELLEŞME TARTIŞMALARI VE AFRIKA: BAŞKA BİR DÜNYA MÜMKÜN MÜ?

Emine Zeynep DABAN¹

Öz

Küreselleşme, siyaset, ekonomi, sosyo-kültürel ve diğer birçok alanda birbirine bağımlık ve bağımlılık çerçevesinde yaşanan genişleme, derinleşme ve hızlanma süreçlerini açıklamak için kullanılan oldukça popüler bir kavramdır. Küreselleşmenin tanımı konusunda bir fikir birliği olmamakla birlikte, farklı tanımlardan yola çıkarak küreselleşme kavramı, insanların, nesnelerin, yerlerin ve bilginin çok yönlü akışını ve bu akışları engelleyen veya hızlandıran yapıları içeren bir dizi küresel süreç olarak tanımlanabilir. Ancak küreselleşmenin her devlet, ulus, topluluk ya da birey için aynı sonuçları doğurduğu söylenemez. Özellikle küreselleşmenin hem başlangıcında hem de gelişme sürecinde kilit bir rol oynayan Afrika kıtası, bugün bu sürecin en dezavantajlı tarafında yer almaktadır. Küreselleşme sürecini tarihsel bir perspektiften ele alan bu çalışma, Afrika'nın küresel dünyadaki geçmiş merkezi konumunu ya da alternatiflerini geleceğe nasıl ve ne şekilde taşıyabileceğini hiper-küreselciler, şüpheçiler ve dönüşümcüler ekseninde incelemektedir. Buna ek olarak bu çalışmayı şekillendiren temel varsayım, Afrika'nın küreselleşme sürecinde marjinalleşen değil, geçmişte, günümüzde ve gelecekte küreselleşmenin genişlemesi ve çözülmesi iddialarının merkezinde yer alan bir aktör olmasıdır. Ayrıca Afrika'nın küreselleşmenin üç farklı yaklaşımı için de ideal örneği barındırması, küreselleşmeyi bütüncül ve tekil bir süreç olarak değil, çok yönlü ve çok taraflı bir süreçler dizisi olarak ele almayı kolaylaştırmak olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Küreselleşme, Afrika, Hiper-küreselciler, Şüpheçiler, Dönüşümcüler

THE GLOBALISATION DEBATES AND AFRICA: IS ANOTHER WORLD POSSIBLE?

Abstract

Globalization is a very popular concept used to explain the processes of expansion, deepening and acceleration in politics, economy, socio-culture and many other fields within the framework of interconnectedness and dependency. Although there is no consensus on the definition of globalization, based on different definitions, the concept of globalization can be defined as a series of global processes involving the multidirectional flow of people, objects, places and information as well as the structures that impede or accelerate these flows. However, it cannot be said that globalization has the same consequences for every state, nation, community or individual. In particular, the African continent, which played a key role in both the beginning and the development process of globalization, is today at the most disadvantaged side of this process. Writing about the process of globalization from a historical perspective, this study examines how and in what ways Africa can carry past central position in the global world or its alternatives into the future, on the axis of hyper-globalists, sceptics and transformation lists. In addition, the basic assumption underlying this study is that Africa is not a marginalized actor in the process of globalization, but an actor at the Centre of the past, present and future claims for the expansion and dissolution of globalization. Moreover, the fact that Africa is the ideal case study for all three different approaches to globalization has facilitated the study of globalization not as a holistic and singular process but as a multifaceted and multilateral set of processes.

Key Words: Globalization, Africa, Hyper-globalists, Sceptics, Transformers

¹ Doktora Öğrencisi, Akdeniz Üniversitesi, Ulus. İlişkiler Bölümü, zeynepdbn16@gmail.com, Orcid: 0000-0002-7544-316X

Bu Makaleye Atıfta Bulunmak İçin/Cite as: Daban, E.Z. (2024). Küreselleşme tartışmaları ve Afrika: Başka bir dünya mümkün mü?. *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(1), 140-157

Makale Geliş Tarihi: 24.03.2024

Makale Kabul Tarihi: 15.07.2024

Giriş

Küreselleşme kavramı literatürde 1980'lerden sonra yaygınlık kazansa da artan bağlantılılık ve birbirine bağımlılık çerçevesinde tarihsel geçmişi ilk insanlara kadar uzanan tarihi bir süreçtir (Chanda, 2009: 1). Afrika'da ortaya çıkan anatomik olarak modern insanlar (homo sapiens) dünyanın her yerine gönüllü olarak dağılan ve küreselleşmeyi başlatan ilk memeli tür olarak kabul edilebilir. Bu insanların Afrika'daki ilk yolculuktan 70.000-100.000 yıl sonra insanlar arasında "ırk" denilen olgunun temelini oluşturan fiziksel farklılıklar, coğrafya, iklim ve doğal seçimle gelen büyük ayrılıklar sonucunda ortaya çıktığı söylenebilir (Diamond, 2010: 32-33). Afrika'dan göç eden insanlar dünyanın çeşitli bölgelerinde kendilerini farklı toplumlarda organize etmişler ve sonrasında maceraperestler, tacirler, vaizler ve savaşçılar öncülüğünde okyanus veya dağların ardındaki akrabalarıyla yeniden bağlantı kurmaya girişmişlerdir (Chanda, 2009: 3-4). Bu süreç Coğrafi Keşifler süreci gibi de düşünülebilir; çünkü dünyanın çeşitli coğrafyası bu dönemde keşfedilmeye çalışılmaktaydı. Avrupalıların keşif yolculukları Avrupa ile dünyanın geri kalan bölgeleri arasında ekonomik, siyasal ve kültürel bağlamda bir ilişkinin nasıl kurulmaya çalışıldığını göstermiştir. Özellikle Sanayi Devrimi'nin yol açtığı ulaşım, bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler hem zaman-mekân sıkışması hem de bölgesel ticaret sistemleri kapsamında gelişmekte olan bir dünya sisteminin içerisine dâhil edilmiştir. 500 yıla tekabül eden bu dönem aynı zamanda kapitalist sisteminin de serptildiği bir döneme denk gelmiştir (Gilbert ve Reynolds, 2016: 221-222).

Afrika kıtası hem insanlığın küreye yayılmasında ilk hareket noktası hem de kapitalist sisteminin itici gücü olan sömürgecilik faaliyetlerinin merkezi olmuştur. Kapitalist sistemin gelişmesini sağlayan temel yapı ise başlangıçta Afrika'dan getirilen kölelerden oluşan ucuz işgücü ile Asya ve Amerika'dan Avrupa'ya taşınan servet ve zenginliklerdi. Bu sistemi açıklamak için Eric Williams Britanya'nın Atlantik ticareti verilerini kullanmıştır. Bu veri ışığında, Atlantik köle ticareti ve plantasyonlardaki kölelerin durumu göz önünde bulundurularak yapılan analizde elde edilen yüksek kârların Sanayi Devrimi'nin maliyetini karşılayacak sermayede olduğunu göstermiştir. Williams, Britanya'nın ekonomik temelli sömürgecilik politikalarını, ticaret üçgeni (*the trade triangle*) çerçevesinde somutlaştırmıştır. Bu doğrultuda merkez ülkeden üretilen ürünlerle yola çıkan köle gemisi Afrika sahillerine vardığında, bu ürünleri belli bir kâr karşılığında buradaki kölelerle takas ediyorlardı. Köleler de plantasyon bölgelerine götürülüp belli bir kâr karşılığında buradaki ürünlerle (kakao, kahve, şeker kamışı, kauçuk vb.) değiş-tokuş edilmekteydiler. Elde edilen bu ürünler ise merkez ülkeye getirilmekteydi (Williams, 2014: 79-80). Bu politik uygulama İngilizlerin ticaret sistemini özetlese de aslında çok çeşitli yöntemlerle etkisini gösteren sömürgeciliğin karmaşıklığını göz ardı etmektedir. Britanya hem kendi ürettiği hem de egemenliğindeki sömürgelerden elde ettiği mamul ürünleri ticari anlamda birçok ülkeye ihraç etmiştir. Bu sömürü yönteminden dolayı Britanya hem ticaret hacmini artırmış hem de yeni koloni yerleşimlerini elde etmek amacıyla arayış içerisine girmiştir. 20. yüzyıla kadar da küreselleşmenin lokomotif, Britanya'nın bu kapitalist faaliyetleri güzergâhında ilerlemiştir (Başkaya, 2010: 19). İki dünya savaşından sonra ise küreselleşme süreçleri bugünkü siyasi, sosyal ve ekonomik şeklini almaya başlamıştır. Küreselleşme kelimesinin hem kullanılma sıklığı hem de değişen anlamı, dünyadaki ekonomik ve politik değişimler ve dönüşümlerle de elbette doğrudan bağlantılıdır. Üretim, tüketim ve pazarlamanın küreselleşmesi 1970'lere kadar yavaş geliştirse de bu süreç ulaşım, bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan

gelişmelerle önemli ölçüde canlanmıştır (Chanda, 2009: 269). 1970'lerle büyük miktarda insan, mal ve bilginin taşınabilir olması, sabit kur sisteminden dalgalı kur sistemine geçilmesi ve Uluslararası Para Fonu (*International Monetary Fund-IMF*), Dünya Bankası (World Bank) ve Dünya Ticaret Örgütü'nün (*World Trade Organization-WTO*) desteğiyle reel ve finans piyasalarının tamamen liberalleştirilmesi ticarete yepyeni bir çığır açmış ve küresel entegrasyonu daha önce görülmemiş bir düzeyde yoğunlaştırmıştır (Başkaya, 2010: 92-94). Küreselleşmeye dair çeşitli tanımlamalarda ekonomik vurgu ön planda olsa da küreselleşme, günümüzde siyasetten ekonomiye, sosyo-kültürel ve daha birçok alana dair yaşanan değişim ve dönüşümleri açıklamak için kullanılan çok popüler bir kavram haline gelmiştir. Özellikle 1980'lerden itibaren dünyada; devletler, ekonomiler, kültürler ve hatta bireyler arasındaki ilişkilerde yaygınlaşma, derinleşme ve hızlanma süreçleri küreselleşme çerçevesinde değerlendirilmektedir (Keyman, 2014: 337). Küreselleşme kavramına dair ortak bir tanımın ortaya konulamamasındaki en önemli etken de bu kapsam genişliğidir. Bu nedenle küreselleşmeye dair birçok tanım yapılmıştır. Bu tanımlardan birinde küreselleşme; artan insan, nesne, yer ve bilginin çok yönlü akış içerisinde olmasıdır. Ayrıca bu akışlara engel olan veya bunları hızlandıran yapıları da içeren küresel bir süreç veya süreçler dizisi olarak da ifade edilmesidir (Ritzer ve Dean, 2015: 1-6).

Küreselleşmenin tek bir tanımı olmadığı gibi küreselleşme süreçlerinin de her devlet, ulus, topluluk ya da birey için farklı sonuçlar doğurduğu söylenebilir. Süreç konusunda Coğrafi Keşiflerin fayda ve maliyetleri nezdinde sömürgeci devlet Britanya ile sömürülen Afrika toplumları aynı fikirde değildirler. Aynı şekilde bilişim ve iletişim teknolojisindeki gelişmeler, tıp ve ilaç sektöründeki tüm insanlığın sorunlarına katkı sağlayacak ilerlemeler memnuniyetle karşılanırken, dünyanın gittikçe daha fazla Amerikan hegemonyasına girmesine yönelik gelişmeler tepki görmektedir. Bu bağlamda da 1990'larla küreselleşmenin nedensel dinamikleri ve sonuçlarına ilişkin farklı analizler ortaya çıkmaya başlamıştır (Bülbül, 2009: 14). David Held'in öncülüğünde kaleme alınan "Küresel Dönüşümler, Siyaset, Ekonomi ve Kültür" başlıklı makalede ele alınan sınıflandırmaya göre küreselleşmeye dair yaklaşımlar "hiper-küreselciler", "şüpheliler" ve "dönüşümcüler" olarak üçe ayrılmaktadır. Hiper-küreselciler, küreselleşmeyi tüm insanlığın küresel liberal piyasa düzenine artan bir şekilde maruz kaldıkları ve her alanda bütünleşmiş yeni bir dönem olarak tanımlamaktadırlar. Şüpheliler, küreselleşmeyi kapitalizm uygulamalarını meşrulaştırmayı hedefleyen bir efsane olarak kabul etmektedirler. Diğer taraftan dönüşümcüler ise küreselleşmeyi oldukça belirsiz bir dünyaya adapte olmaya çalışan devletler ve toplumların büyük değişimler geçirerek giderek daha fazla karşılıklı bağımlılığa maruz kaldığı bir süreç olarak tanımlamaktadır (Held, McGrew vd., 2009: 132-133).

Bu bilgiler doğrultusunda çalışma, zikredilen üç yaklaşım üzerinden Afrika'nın gelişmekte veya az gelişmiş kabul edilen devlet ve toplumların küreselleşmeye nasıl uyum sağladığı ya da uyum sağlayamamasının altında yatan temel nedenleri ve ilerleyen süreçte olumlu-olumsuz karşılaşılabilecekleri bazı varsayımları ele almaktadır. Bu çalışmayı şekillendiren temel varsayım, Afrika'nın küreselleşme sürecinde marjinalleşen değil, geçmişte, günümüzde ve gelecekte küreselleşmenin genişlemesi ve çözülmesi iddialarının merkezinde yer alan bir aktör olmasıdır. Ayrıca Afrika'nın küreselleşmenin üç farklı yaklaşımı için de ideal örneği barındırması, küreselleşmeyi bütüncül ve tekil bir süreç olarak değil, çok yönlü ve çok taraflı bir süreçler dizisi olarak ele almayı kolaylaştırmaktadır.

1. KÜRESELLEŞME TARTIŞMALARI VE AFRİKA

Küreselleşmenin ortaya çıkmasıyla birlikte yaşanan değişim ve dönüşümler kısa sürede dünyanın birçok bölgesini etkilemiştir. Genel kaniya göre 1960'lerden itibaren ortaya çıkan küreselleşme olgusunun etkisi günbegün artarak sadece devletler üzerinden değil, aynı zamanda toplumlar üzerinde de etkili olabilmiştir. Zira küreselleşmeyle birlikte bazı tartışmalar da meydana gelmiştir. Liberaller, neoliberaler, Marksistler ve sosyalistler gibi çevrelerden gelen tartışmalar küreselleşme olgusu üzerinde etki oluşturmuştur. Dolayısıyla Tarihin Sonu mu gibi iddialar da ortaya atılarak yeni tartışmalara yol açıldığı da gözlemlenmiştir.

1.1. Tarihin Sonu Mu?

1980'lerin sonunda liberal piyasanın zaferi ile küresel bir dünyanın oluşumunu coşkuyla ilan eden neoliberaler, aynı zamanda küreselleşmeyle geleneksel ulus-devletlerin yerini dünya toplumunun oluşturduğu yeni organizasyon biçimlerinin alacağını iddia etmişlerdir. Fukuyama'ya (2009: 175-198) göre Batı'nın ya da Batı düşüncesinin zaferi her şeyden önce liberalizme alternatif olduğu varsayılan sistemlerin büsbütün tükenmesinde kendini göstermekteydi. Fukuyama'nın neoliberalizmin başarısını temellendirdiği nokta, ekonomik özgürlük, mülkiyet haklarının aşırı derecede genişlemesi ve ulus-devletin etki alanındaki daralmanın özel yatırımlardaki patlamayla birleşmesi sonucunda dünyanın daha çok yerinde daha fazla insanın yaşam standardının tarihte daha önce görülmemiş oranda yükselmesi idi (Chanda, 2009: 278). Bu durum Afrika ülkeleri üzerinden değerlendirildiğinde bu varsayımın haklılık payı nedir? Neoliberal politikaların teorik ve pratik altyapısının oluşturulmaya başlandığı 1960'lar Afrika için genellikle başarıyla sonuçlanan bağımsızlık hareketleri dönemi idi. Bağımsızlığını kazanan Afrika ülkelerinin önünde ulusal kalkınma hedeflerini belirlemek için iki model mevcuttu: eski sömürge deneyimi ve yeni entegrasyon modelleri (Aybar, 2017: 72). Bu süreçte Chicago Okulu'nun önemli temsilcilerinden Friedrich A. von Hayek, Ludwig von Mises ve Milton Friedman gibi liberaller bu ülkelere rotalarını belirlemeleri için eski sömürge deneyimini yeni neoliberal modellerle harmanlayarak daha sonra Washington Konsensüsü olarak adlandırılacak bir reçete sunmuştur. Bu reçete kısaca sosyal yardımların ve sübvansiyonların azaltılması veya kaldırılması, kamu hizmetleri ve sermayenin özelleştirilerek özel sektörün ekonomik büyümenin ana motoru haline getirilmesi, devlet bürokrasisinin ve kamu yatırımlarının boyutunun küçültülmesi, ithal mallar üzerindeki tarifelerin düşürülmesi veya kaldırılması ve yabancı yatırım üzerindeki kısıtlamaların kaldırılması şeklinde özetlenebilir (Ritzer ve Dean, 2015: 85). Friedman'a göre IMF, WB ve WTO gibi uluslararası kuruluşlar aracılığıyla bu uygulamalar hayata geçirildiğinde piyasa serbestleşecek, ekonomideki özgürlük siyasi ve sosyal alanlara sıçrayarak refahı getirecektir. Bu refah ise gelişmiş ülkelere gelişmekte olan ülkelere yayılıp engellerden arındırılmış düz bir dünya oluşturacaktır (Friedman, 2005: 45-49).

Güney Afrika ülkesi Botsvana, Friedman'ın özgürlük ve refahın yayılımı yaklaşımına güzel bir örnektir. Elmas madenleri bakımından oldukça zengin olan Botsvana (Bechuanaland) bağımsızlığını kazandığında Afrika'nın en yoksul ülkelerinden biriydi. Ancak bağımsızlık sonrasında hızlı bir şekilde geliştirdiği demokratik ve liberal kurumlar ile elmadan gelen zenginliği uluslararası ticaret, eğitim, sağlık ve altyapı yatırımlarına

yönlendirmesi sayesinde bağımsızlığı takip eden 45 yılda Botsvana dünyada en istikrarlı büyüme gösteren ülkelerden biri haline gelmiştir. 1990'ların sonunda ve 2008'de dünya genelinde yaşanan resesyon (durgunluk) bütün Afrika ülkelerini olumsuz etkilese de Botsvana yavaş da olsa büyümeyi sürdürmüştür (Bayram, 2014: 81). Botsvana, bağımsızlığından bugüne muhalefet partilerinin seçim zaferi ile demokratik bir güç değişimi tecrübe etmemiş olsa da seçimler kesintisiz bir şekilde gerçekleştirilmekte ve seçilen hükümet özel mülkiyet haklarını tatbik ederken makroekonomik istikrarı sağlamakta ve kapsayıcı bir piyasa ekonomisinin gelişimini teşvik etmektedir (Acemoğlu ve Robinson, 2012: 389-393).

Botsvana'nın sürdürülebilir kalkınma başarısının ardında sadece neoliberal ekonomik politikalar yoktur, aynı zamanda başarılı bir yönetim ve iyi bir liderlikten de bahsedilmesi gerekir. Bağımsızlıkla beraber birçok Afrika ülkesinin tecrübe ettiği askeri darbeler Botsvana'da yaşanmamış ve sistem güçler ayrılığı prensibi üzerine inşa edilmiştir. Ayrıca geleneksel istişare yeri olan "kabile meclisi (*kgotla*)" ile halkın demokratik yollarla yönetimi denetleyebilme hakkının önü açılmıştır. Neoliberal politikalar ise Botsvana'nın tüm bu temel üzerinde yükselmesiyle refaha dayalı istikrarını sağlayabilmiştir (Teztlaff ve Ermağan, 2014: 376-379). Liberal politikaların başarılı bir şekilde uygulandığı bir diğer örnek Güney Afrika Cumhuriyeti'dir (GAC). Yıllarca Apartheid yönetimi altında siyasi ve sosyal problemlerle boğuşan GAC, 1994'te Apartheid yönetimi sonlandırıldıktan sonra siyasi ve sosyal koşullarda önemli iyileşmeler gerçekleştirirken, ekonomide de istikrarlı bir büyüme dönemine girmiştir. En çok yabancı doğrudan yatırım çeken Afrika ülkesi olmasının yanı sıra GAC, aynı zamanda G-20 ve BRICS Grubu üyeliği gibi uluslararası alanda da prestijli bir konumdadır (Tepebaş, 2013: 109). Zira Küreselleşme Endeksi'ne göre 1970'lerden bu yana hukuki ve fiili açılardan dalgalı bir seyir izleyen bu endeksler 2020 yılı itibariyle aynı noktada birleşerek etkisini devam ettirmeye çalışmıştır. Başka bir ifadeyle GAC'ın küresel piyasaya entegrasyonu günbegün olumlu artmaktadır (KOF, 2021). Bu olumlu gelişmelerle birlikte hem Botsvana hem de GAC'ın en büyük ihracat kalemi maden olmakla birlikte bu maden kaynaklarının çoğu ham olarak ihraç edilmekte ve bu durum ise iki ülke ve benzerlerini tekrarlayan küresel emtia fiyatı şoklarına maruz bırakmaktadır. Neoliberaler için bu ülkelerin problemi tek bir ihracat kalemine dayalı üretim değil, kamu sektörünün yüksek ücret faturası, devlete ait işletmelerin düşük performansı ve ulusal sağlık sigortası dâhil sosyal programların bütçe üzerindeki baskısıdır. Bu bağlamda da IMF ve WB bu ülkelerden öncelikli olarak bu sosyal devlet politikalarına son vermelerini istemektedir (African Economic Outlook, 2020: 180).

GAC ve Botsvana gibi birkaç ülke dışında Afrika ülkeleri istikrarsızlık, iç çatışma, açlık ve salgın gibi olumsuz koşullarla mücadele etmektedirler. Kıtanın neredeyse tamamı liberalizmin zirve yaptığı 1990'lara IMF ve WB'nın yapısal uyum programları kapsamında artan borç yükleri, ekonomik gerileme, tek parti veya askeri hükümetlerin hâkim olduğu bir siyasi ortam ile giriş yapmışlardır. Kısacası neoliberal politikalar, çok uluslu şirketler ile milyarder girişimciler ve yatırımcı sınıf için düz, eşit ve problemsiz; geri kalan herkes için ise çetin, pürüzlü, eşitsiz bir dünya düzeni oluşturmuştur (Harvey, 2015: 69).

Liberalizmin artan hegemonyasının şekillendirdiği küreselleşmeyi "tarihin sonu" olarak görenler sadece neoliberaler değildir. Aynı zamanda Marksistler de bir devrim ya da sosyalizmin gerçekleşmesi için küreselleşmenin kapitalizmin zirvesini temsil ettiğine inanmaktadırlar (Goldstein ve Pevehouse, 2015: 154). Ancak neoliberallerden farklı olarak Marksistler bu süreci küresel ekonomideki kazananlar ve kaybedenler arasında gittikçe

büyüyen bir kutuplaşma ile ilişkilendirmektedirler. Bu bağlamda Afrika ülkeleri hiper-küreselciler olarak adlandırılan bu iki grup (neoliberaler ve Marksistler) arasındaki ayrımı özetlemektedir. Neoliberaler ulus-devlet içerisinde veya uluslararası alanda bazı grupların küresel rekabet sonucunda daha kötü duruma düşebileceklerini kabul ederken, uzun dönemde zenginliğin ve refahın yayılmasıyla herkesin avantaj sahibi olabileceğini iddia etmektedirler. Ancak Marksistler kapitalizmin ülkeler arasında ve içinde yapısal eşitsizlikleri derinleştirdiğini ve küreselleşme süreciyle bu eşitsizliğin telafi edilemeyecek boyutlara vardığını savunmaktadırlar (Held, McGrew vd., 2009: 134-135). Bu iki yaklaşımın ortak noktası ise küreselleşme süreciyle ulus-devletin etkinliğinin aşınması ya da tamamen ortadan kalktığı iddiasıdır. Küresel ekonominin yükselişi, küresel yönetim kurumlarının ortaya çıkışı ve küresel yayılma ve kültürlerin melezleşmesi ulus-devletin sonunun geldiği yenedünya düzeninin habercisi olarak görülmektedir. Bu iki yaklaşıma göre ulus-devletler hem sınırları içerisinde olup bitenleri kontrol etmekte hem de kendi vatandaşlarının taleplerini tek başına yerine getirmekte gittikçe artan bir ölçüde aciz kalmaktadır (Held, McGrew, vd., 2009: 135). Kenichi Ohmae (2009: 199-200) ulus-devletin mevcut konumunu tehlikeye sokan bu sürecin en önemli itici gücünün modern enformasyon teknolojileri olduğunu iddia etmektedir. Ohmae bu teknolojik gelişmelerin bütün dünyada iş süreci, yurttaş ve tüketicilerin değer, yargı ve tercihlerini geri döndürülemez bir şekilde etkilediğini ve böylesi bir akıntı karşısında hiçbir geleneksel stratejinin, alışılmış politik çizgi veya yerleşik örgüt biçiminin değişime gitmeden ayakta duramayacağını iddia etmektedir.

Bu değişimin en önemli ayağını ise ulus-devletlerin katalizör görevi göreceği bölgesel örgütlenme mekanizmaları oluşturmaktadır. 1990'lardan günümüze küreselleşen dünya ekonomisi içinde ülkeler krizlere ve dalgalanmalara karşı kendi ekonomilerini korumak için tek başlarına hareket etmek yerine iş birliğini tercih etmişlerdir. Bölgesel iş birliği veya entegrasyonun ulus-devletlerin tek başlarına küresel risklere ve sorunlara yanıt vermelerinden daha güçlü bir karşılık ortaya çıkartabileceği düşüncesi, bölgeselleşme süreçlerini küreselleşmenin çok önemli bir boyutu haline getirmiştir (Keyman, 2014: 338). Bu bölgeselciliğe dair bu pozitif yaklaşımın birimlere kattığı değerler ise insan haklarının desteklenmesi; anlaşmazlıkların diplomasi, arabuluculuk ve bölgesel bağlantılar yoluyla hafifletilmesi ya da çözülmesi; ulusaşırı iş birliği ve kurumsallaşmadaki yenilikler, siyasi kimliğin genişlemesi ile kazanılan tecrübeler şeklinde özetlenebilir (Falk, 2005: 103).

Avrupa Birliği (AB), Kuzey Amerika Serbest Ticaret Antlaşması (NAFTA), Güney Amerika Ortak Pazarı (MERCOSUR), Güney Doğu Asya Uluslar Birliği (ASEAN) gibi klasik örneklerin dışında da topluluklar kurulmuştur. Tanzanya, Kenya, Uganda, Ruanda, Burundi ve Güney Sudan gibi hem az gelişmiş hem de kendi aralarında problemler bulunan ülkelerin üye olduğu Doğu Afrika Topluluğu (EAC) örgütü, Keyman'ın vurguladığı problemlerin çözümünde bölgeselleşmeyi iyileştirme açısından güzel bir örnektir. Avrupa Ortak Pazarı örnek alınarak kurulan EAC, kurulduğu dönemde bölgesel entegrasyon girişimi bağlamında Afrika'daki önde gelen topluluklardan biriydi. Çünkü topluluğa üye devletlerin ulaşımında demiryollarını ve limanlarını, iletişimde de posta hizmetlerini ve telekomünikasyonlarını belirlenecek bir stratejiyle yönetmeyi kabul ettikleri ortak bir gümrük tarifesi sistemi oluşturulmuş ve ilerleyen süreçte parasal birlik hedeflenmiştir (Munene, 2013: 23-24). EAC ile Doğu Afrika'da daha büyük ölçekli bir piyasa oluşturulurken, üretim hacminde ve kalitesinde gelişme kaydedilmekte, enerji, ulaşım ve telekomünikasyona dair yatırım koşulları cazip hale getirilmekte, sosyal ilişkiler geliştirilmekte ve kişilerin, ürünlerin

ve sermayenin serbest dolaşımının sağlanmasına yönelik ciddi çalışmalar yürütülmektedir (Tepebaş, 2013: 46-51). Söz konusu bu kurum ve kuruluşlar genel olarak Batılı bir argümanın temeli olsa da Doğu'da küreselleşmeyi hızlandıran ve etkileyen önemli bir aktör olan Çin Halk Cumhuriyeti'nden de bahsetmek gerekmektedir. Zira Çin'in küresel ilişkiler anlamında önem verdiği bölgelerin başında Afrika kıtasının geldiğini ileri sürmek mümkündür. Çin'in kıtaya yönelik politikasının başında ekonomik iş birliği ilişkileri mevcuttur. Çin'in bağımsızlığından bu yana Afrika kıta ülkeleriyle ilişkileri mevcuttur. Ancak 1980 ve sonrası gelişmelere bakıldığında Çin'in Afrika ülkeleriyle ikili ilişkilerinin başında eşitlik ve karşılıklı yarar, pratik sonuçlara vurgu ve ekonomik kalkınma için iş birliği gibi faktörlerin olması küresel çapta ilişkilerin hızlı gelişmesini sağladığı görülmüştür. Söz konusu bu ilişkilerin son dönemlerde daha da arttığı gözlemlenmiştir. Özellikle 2000 yılında Çin-Afrika İş Birliği Forumu'nun düzenlenmesinden bu yana ikili ilişkilerde ekonomik temelli etkenlerin daha ağırlıkta olduğu görülmektedir. Bu etkenler doğrultusunda hareket eden Çin Hükûmeti, 1980'lerde 11 Afrika ülkesiyle ikili ilişkiler kurarken, bugün gelinen noktada neredeyse tüm Afrika ülkeleriyle ikili iş birliği içerisinde olabilmektedir (Yılmaz, 2021: 93-95).

1.2. Küreselleşmenin Sonu Mu?

1990'ların başında neoliberalizm mutlak zaferini ilan ederken dünya hem teori hem de pratikte yeni bir muhalefetin yükselişine tanıklık etmekteydi. Küreselleşmeye dair iyimser söylemler Temmuz 1997 Asya mali krizi ve 1999'da Seattle'da WTO Zirvesi'ne karşı gerçekleştirilen büyük çaplı gösteriler ile yerini küreselleşme karşıtı yaklaşımlara bırakmıştır. Seattle ve sonrasındaki WTO Zirvesi'ne karşı eylemler geniş yankı uyandırmıştır. İşçi, işsiz, çiftçi, öğrenci, öğretmen, çevreci, anarşist, insan hakları savunucusu, feminist, hükümet-dışı örgütlenme mensupları ve başkaları gibi yan yana gelmeleri olanaksız gibi görünen toplumların değişik kesimlerinden ve farklı görüşlerden oluşan on binlerce insanın giderek genişleyen bir ittifak içinde bir araya gelmiş olmaları önem arz etmiştir (Çoban, 2002: 135). Seattle dâhil birçok yerde, küreselleşme karşıtlarının kitlesel protesto eylemlerini gerçekleştirmesini sağlayan belli başlı motivasyon kaynakları vardır. Bu motivasyonun en önemli kaynağı küreselleşmeye yükledikleri anlamdır. Bu grup basit anlamda küreselleşmeyi Çok Uluslu Şirketler tarafından sömürülme, doğal kaynakların yağmalanması, aşırı derecede çevre kirliliği, gelişmekte olan ülkelerin kültürlerinin ve geleneklerinin yıkılması, yemek alışkanlıklarının *McDonaldslaştırılması* olarak tanımlamaktadırlar. Ayrıca en önemli eleştiri, küreselleşme ile eş anlamlı kabul edilen WTO, IMF ve Dünya Bankası gibi birçok uluslararası kurumun dayatmasıyla uygulanan ticaret kuralları yüzünden uluslararası ticaretin yarattığı servetin dengesiz bir şekilde dağılmasıdır (Chanda, 2009: 280-302).

Küreselleşme karşıtı yaklaşımların teorik çerçevesini oluşturan "Şüpheciler" de temelde küreselleşme kavramına yüklenen bu anlamlar üzerinden hareket etmektedirler. İlk olarak şüpheciler 19. asrın yatırım ve emeğinden istatistiksel deliller çıkararak hiper-küreselcilerin küreselleşmeyi ulus-devleti aşan ve benzeri görülmemiş bir ekonomik entegre süreci olarak tanımlamalarına karşıdır. Şüphecilere göre bu süreç, modern endüstriyel teknolojiye dayalı ekonominin 1860'larda uluslararasılaşmaya başlamasından beri mevcut uluslararası ekonominin ayrı dönüm noktalarından ya da hallerinden biridir. Ulus-devletler ise uluslararasılaşmanın edilgen kurbanları değil, tam tersine baş mimarlarıdır (Hirst ve Thompson, 2009: 44-45).

Immanuel Wallerstein dünya sistemleri teorisi ile ekonomik bütünleşme eleştirisini bir adım ileriye taşıyarak kapitalist ekonomik sistemin küreselleşmeyi siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel bütünleşme süreci olarak pazarladığını iddia etmektedir. Wallerstein'e göre "Merkez" ülkelerin (Kuzey ülkeleri-ABD, Avrupa ve Japonya) İkinci Dünya Savaşı öncesinde "medenileştirme misyonu" altında gerçekleştirdiği sömürgeci faaliyetler, savaş sonrasında "Çevre" ülkelere (Güney ülkeleri) "kalkınma" faaliyetleri olarak dayatılmıştır (Wallerstein, 2004: 1-2). Buna göre, eğer Güney Yarım Kürenin ülkeleri uygun neoliberal politikaları gerçekleştirmeleri durumunda en sonunda bir gün Kuzey Yarım Küredeki ülkeler gibi ekonomik ve teknolojik açıdan müreffeh hale gelebileceklerdi (Gilpin, 2017: 322-325). Pratikler bölgeden bölgeye farklılaşmış olmakla birlikte Güney ülkeleri arasında neoliberal politikalara dayalı kalkınmanın mümkün olduğuna olan inanç oldukça fazlaydı. Ancak BM'nin "kalkınmanın on yılı" olarak kutsallaştırdığı 1970'ler Güney için oldukça karanlık yıllar olmuştur. 1973'te başlayan Petrol Krizi, OPEC ülkeleri hariç Güney ülkelerinin genelini büyük bir ekonomik krizle karşı karşıya getirmişti. Aynı zamanda OPEC ülkelerinin krizden elde ettiği paranın IMF ve WB aracılığıyla borç olarak Güney ülkelere dağıtılmasıyla zaten işlemekte zorluk çeken ekonomik döngünün dış borç kriziyle tamamen felç olmuştur. Wallerstein bu noktada kalkınma modasının bittiğini ve kapitalist ekonomik sistemin yeni bir hikâye yazmaya başladığını iddia ederek "küreselleşmeyi" işaret etmiştir. Bu bağlamda şüpheli argüman küreselleşmeyi esasen ana amacı dünya ilişkilerinde Batı'nın önceliğini koruyan ve devam ettiren Batılı projeler olarak görme eğilimindedir (Wallerstein, 2004: 5-6).

Bu yeni söylem, 1990'larda ABD ve Uzak Doğu ülkelerinin bütün dünyayı ekonomik zafere götürdüğü zannedilen neoliberal politikaların ışıltularıyla iyice serpilip gelişti. Bu sisteme göre serbest pazar ve sermayenin sınırsız hareketliliği, yatırımların ve istihdamın gelişmiş ülkelere yayılmasına vesile olacaktı. Ancak 1990'ların sonuna gelindiğinde bu beklenti tamamen boş çıkmıştı. Bunun yerine doğrudan dış yatırımlar yüksek oranda gelişmiş endüstriyel ekonomilerde yoğunlaşmış ve yeni endüstrileşen Çin, Brezilya, Hindistan ve Güney Afrika gibi birkaç ülkenin dışında IMF ve WB'nin yapısal uyum programları altında ezilen birçok Güney yarım küre ülkesi hem yatırım hem de ticaret açısından marjinal konumda kalmaya devam etmiştir (Hirst ve Thompson, 2009: 44-45).

Küreselleşme sürecinde Kuzey-Güney ilişkilerinin ekonomi-politik yapılanmasını "Apartheid" üzerinden açıklayan Richard Falk, Doğu-Batı geriliminin en güçlü olduğu dönemde bile Güney Afrika'daki Apartheidin uluslararası toplum tarafından ahlaki ve hukuki bakımdan kabul edilemezliğinin aynı şekilde mevcut küreselleşme süreci içinde geçerli olduğuna vurgu yapmıştır. Güney Afrika'dan farklı olarak küresel dünyada marjinalleşen ülkelere uygulanan ayrımcılık ve mahrumiyet dağılımının ırkçı temeli dünya ölçeğinde ne resmileştirilmiş ne de tanınmıştır. Bu değişmeceli yaklaşım küreselleşme sürecinin mağdur ve mağlup tarafı olarak görülen "kara" Afrika'nın mevcut durumunun tarihi nedenlerine vurgu amaçlıdır (Falk, 2005: 19-21). Afrika, Coğrafi Keşiflerle küreselleşme olarak adlandırılan ekonominin uluslararasılaşması sürecinde başlıca itici güç olan kapitalist ekonomik sistemin en önemli ham madde ve işgücü (köle ya da ücretli) kaynağıydı. Ancak Afrika'nın küresel ekonomik sisteme bu çerçevede dâhil oluşunun Afrikalılar için ciddi maliyetleri olmuştur. Sömürgeci güçlerin bugün gelişmiş ülke konumlarını elde etmelerini sağlayan da Afrika'daki tarım ve doğal kaynaklardan elde ettikleri artık değerdi. Bu artık değerden hiçbir şekilde yararlanılmasına izin verilmeyen Afrika ise bugünün az gelişmiş ya da gelişmemiş ülkelerle

doludur (Amin, 2005: 27). Geçen yüzyılların ardından bugün işgücü kaynağı Asya'ya kaymış olsa da Afrika en önemli ham madde kaynağı rolünü hâlâ sürdürmektedir. Ancak kıta ekonomisinin genelini şekillendiren ucuz ham madde ve ucuz işgücü kaynağı olmanın çerçevesi çeşitli faktörler yüzünden sürekli daralmaktadır. Bunlar temsil ve idare olarak Kuzey ülkelerinin hegemonyası altında bulunan çeşitli uluslararası ekonomi kuruluşlarının oluşturdukları uluslararası ticaret ve tarım alanları olmak üzere kurallar, sürekli gelişmekte olan enformasyon teknolojileri ve çeşitli iç faktörlerdir.

1.2.1. Uluslararası ticaret ve tarım

WTO'nun serbest ticaret anlayışı çerçevesinde gümrük engellerinin kaldırılması gelişmiş ülkelerin ihracatını arttırmasına yardımcı olurken genellikle ekonomileri tekstil, maden ve tarıma dayalı Afrika ülkeleri işlenmiş ürünlerini ihraç etmede gümrük duvarları ve sübvansiyonlar nedeniyle geride kalmıştır. Örneğin Gana sınırsız miktarda işlenmemiş kakao çekirdeklerini Avrupa'ya ihraç edebilir; ancak kakao çekirdeğine göre daha yüksek değere sahip olan kakao yağı ihracatında katı ihracat kotaları ve yüksek gümrük duvarları ile karşı karşıya kalmaktadır (Gilbert ve Reynolds, 2016: 611). Diğer problem ABD ve Avrupa ülkeleri tarafından kendi çiftçilerine sağlanan sübvansiyonlardır. Bu sübvansiyonlar Amerikalı ve/ya Avrupalı çiftçilerin Afrikalı yerel üreticilerden çok daha ucuza ürün üretmesini ve pazarlamasını sağlamaktadır. Gelişmiş ülkeler kendi çiftçilerini çeşitli sübvansiyonlarla desteklerken IMF ve WB'nin yapısal uyum programları altında Afrika hükümetleri ticaret ve tarım üzerindeki devlet kontrolünü ve sübvansiyonları kesmeye zorlanmaktadır. Bu ise Afrikalı çiftçileri önemli bir destekten yoksun bırakmakta ve uluslararası pazarda rekabet kabiliyetlerini önemli ölçüde azaltmaktadır. Bu durumun sadece ticari değil, üretimin aşırı düşmesi ile yaşanan kıtlıkta binlerce insanın açlıktan ölmesi gibi ağır insani sonuçları olmaktadır (Bello, 2013: 151).

Bu durumun en çarpıcı örneği Afrika'nın küçük ülkelerinden biri olan Malavi'dir. 1998-99'da Malavi Hükümeti her toprak sahibine ücretsiz gübre ve tohumlardan oluşan bir 'başlangıç paketi' vermek için bir program uygulamaya koymuştur. Birkaç yıl içinde üretimde önemli başarılar sağlanmış ve ciddi miktarlarda özellikle mısırdaki üretim fazlası elde edilmiştir. Ancak IMF, Dünya Bankası ve yabancı yatırımcılar bu sübvansiyonun ticari rekabeti tehlikeye attığı gerekçesi ile programın büyük ölçüde küçültülmesi daha sonrasında da kaldırılması için ciddi baskılar yapmışlardır. Bu baskılara kayıtsız kalamayan hükümet programı kaldırmak zorunda kalmıştır. Programın kaldırılmasının ardından üretim, ülke vatandaşlarını besleyemeyecek seviyelere düşmüş ve yaşanan kıtlıkta binlerce insan ölmüştür. 2004'te gerçekleşen seçimlerin ardından seçilen Bingu wa Mutharika 2 milyon haneye yetecek şekilde sübvansiyon programını yeniden başlatmış ve sübvansiyonlar ile kıtlık problemi aşılmış ve zamanla Malavi, Güney Afrika bölgesindeki ülkelerin mısır tedarikçisi haline gelmiştir (Bello, 2013: 154-155).

Tarım sektörü aynı zamanda kıtadaki en önemli istihdam kaynağıdır. Kıta nüfusunun yüzde 25'inden fazlası tarım ile uğraşırken, tarımın genel istihdamdaki payı yaklaşık yüzde 50'dir. Afrika ve Amerika kıtaları hariç dünyanın geri kalan bölgelerinde 2000 ilâ 2019 yılları arasında tarım sektöründe azalma söz konusu olmuştur. 2019-2020 yıllarında ise artıştan bahsetmek mümkündür. Afrika kıtasında da artışlar gözlemlenmiştir. 2000 yılında yüzde 14,5 iken 2021'de bu oran yüzde 15,5 oranını yakalayabilmiştir. Nadiren gözlemlenen bu artış

Cezayir, Angola, Benin, Çad, Komorlar, Kongo, Eritre, Gabon, Gine, Mali, Nijer, Nijerya, Sierra Leone ve Güney Afrika gibi birçok ülkede tarımın GSYH'ye katkısının büyük ölçüde COVID-19 salgınıyla ilişkili olarak artmasından kaynaklanmaktadır. Zira bu ülkeler 2021'de Afrika kıtasında tarım, ormancılık ve balıkçılıktan elde edilen toplam katma değerın yüzde 46'sını oluşturmuştur (FAO, 2023: 1-3). Küresel ısınma ile yaşanan olağanüstü iklim koşullarından dolayı kıtanın birçok bölgesinde etkili olan kuraklık, tarımsal üretkenliği azaltarak öncelikle bölgesel sonrasında ise küresel bir gıda güvenliği problemini ortaya çıkarmıştır. Ayrıca siyasi kargaşa ve ekonomik dalgalanmalar gibi olumsuz şartlarla tarım sektöründe yatırımların azalması zaten mevcut işsizlik problemini daha da ağırlaştırmaktadır (Tepebaş, 2013: 60–61).

İşsizlik problemi domino etkisiyle ekonomik marjinalleşmeye, marjinalleşme de giderek büyüyen bir çatışma döngüsüne neden olmaktadır. Afrika'da ticaret ve tarımın önündeki bir diğer engel ise ABD, AB, BM ve çeşitli STK'lar aracılığıyla yapılan gıda ve para yardımdır. Özellikle BM eliyle büyük ya da küçük çatışma bölgelerine yapılan bu yardımlar çatışmayı uzun süreli savaflara dönüştürürken, yerel pazarlarda da ürün fiyatlarını aşırı düşürerek ticaret ve tarımı baltalamaktadır (Federici, 2005: 159-163). Kısacası küresel ticaret kuralları, yapısal uyum programları ve çeşitli koşullar Afrika'da büyümeyi ve refah sarmalını tetiklemek yerine, sürekli düşüş gösteren yatırımlar, sosyal harcamalar ve tüketim oranlarına ek olarak artan işsizlik ile bir durgunluk ve çöküş döngüsü oluşturmaktadır.

1.2.2. Teknolojik gelişmeler

Küreselleşmenin varlığı ya da yokluğu üzerine tartışmalar bir kenara bırakılırsa toplumun her bireyi 21. yüzyıl ile teknolojik bir devrim çağının yaşandığını kabul edecektir. Ulaşım, bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler insanlığın geleceği için önemli fırsatlar yaratırken aynı zamanda tehditler de oluşturmaktadır. Robot, yapay zekâ ve üç boyutlu yazılımlar (3D) gibi yeni teknolojilerin büyük oranda Kuzeyin sanayileşmiş ülkelerine fayda sağlarken, aynı zamanda Kuzey ülkeleri dâhil olmakla birlikte dünyanın büyük bir kısmında büyük çaplı sanayisizleşmeye yol açması beklenmektedir (King, 2019: 189-193). Özellikle tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinde ucuz insan emeğinin yerini hızlı bir şekilde robotlar, yapay zekâ ve 3D yazıcıları gibi teknolojilerin alacak olması küresel ekonomik sisteme önemli bir darbe vurabilir ve yatırımcıların ülke dışındaki üretimi ülke içine taşımasını sağlayarak küreselleşme eğilimlerini tamamen tersine döndürebilir. Aynı zamanda 3D yazıcıların her türlü malzemeyi boyut ve materyal olarak üretebilecek seviyeye gelmesiyle de ham madde kullanımı minimum seviyelere inebilir (Hammes, 2019: 40-57). Bu durum ise tükenmek üzere olan kaynaklar için önemli bir avantaj sağlarken geçim kaynağı sadece ham madde ticaretine bağımlı Afrika ülkeleri için büyük bir yıkım demektir. Ancak teknolojik altyapının gün geçtikçe daha uygun maliyetlerle elde edilebilir seviyelere gelecek olması gelişmekte olan Afrika ülkeleri için kendi imalat sanayilerini oluşturabilmeleri adına büyük bir fırsattır. Bu nedenle de bu ülkelerin siyasi elitlerinin bu konuda ön ayak olması ve bu teknolojinin kendi ülkelerine transferi için her türlü koşulları sağlaması gerekecektir (Hammes, 2019: 120).

1.2.3. Dört tuzak

Yukarıda bahsedilen sebepler hiper-küreselcilerin küreselleşme, şüphecilerin ekonominin uluslararasılaşması olarak tanımladıkları sürecin Afrika ülkelerine dış faktörlerden kaynaklı olumsuz yansımalarıydı. Paul Collier'in "dört tuzak" tezi ise Afrika ülkelerinin, sürece aktif olarak katılma ve süreçten olumlu kazanımlar elde edebilmelerini engelleyen iç faktörleri ele almaktadır (Collier, 2008: 32-33). İlki, Afrika ülkelerinin büyük çoğunluğunun içine düştüğü çatışma tuzağıdır. Bu tuzağın içinde Libya, Etiyopya, Sudan, Kongo ve Ruanda gibi devletler iç savaş ile mücadele etmiş ya da etmekteyken, Nijerya, Nijer, Zimbabve, Mali ve Fildişi Sahili gibi birçok Afrika ülkesinde de başarılı ya da başarısız darbe girişimleri yaşanmaktadır (Conflict Barometer, 2020: 55-61). İkincisi doğal kaynak tuzağıdır. Doğal kaynak bakımından oldukça zengin olan Afrika ülkeleri paradoksal bir şekilde dünyanın en fakir ülkeleridir. Ekonomilerini doğal kaynak ihracatına mahkûm eden bu ülkeler diğer üretim biçimlerine ilgi göstermemekte ve temel ihtiyaçlarda bile ithalata bağımlı durumdadırlar. Diğer bir tuzak ise ülkelerin siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel bakımdan olumsuz şartlara sahip komşularla çevrili olmasıdır. Collier'ın son olarak değindiği tuzak ise yozlaşmış bir bürokrasiye sahip kötü yönetimdir. Collier'a göre bu kötü şartlara sahip Afrika ülkeleri küreselleşme sürecinin en marjinal grubudur. Tüm bunlarla birlikte Collier, uygun imkânlar dâhilinde bu tuzakların aşılabileceğini de vurgulamaktadır (Collier 2008: 38-70). Örneğin, 1994'te hükûmet ve dış güçlerin ırkçı anlayışa dayalı yönetiminden dolayı yaklaşık 1 (bir) milyon insanın katledildiği bir iç savaş geçiren Ruanda aynı zamanda Uganda, Kongo Demokratik Cumhuriyeti, Burundi ve Tanzanya gibi kendine benzer şartlara sahip ülkelere çevrili olmasıyla Collier'ın dört tuzak içinde marjinalleşen ülke profiline oldukça uygundur.

Belçika sömürgeciliği esnasında ve sonrasında Ruanda'da en büyük iki kabile olan Hutu ve Tutsiler arasındaki anlaşmazlıklar sistemli bir ırkçılık politikasına dönüşmüş, sömürgecilik döneminde Hutulara göre daha az nüfusa sahip Tutsiler başta siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel olmak üzere her alanda kayırılırken Hutular sistemin dışına itilmiştir. Bağımsızlık sonrasında ise iktidar Hutulara geçmiş ve Hutular, kendilerine uygulanan sistematik ayrımcılığı Tutsilere karşı nefret politikasıyla göstermeye koyulmuşlardır (Rosenberg, 2019). 1973'te darbeye başa gelen Juvenile Habyarimana'nın iktidar dönemi ise bu ayrımcılığın ciddi çatışmalara ve katliamlara dönüştüğü bir dönem olmuştur. Bu dönemde 'dışlanmaya ve ötekileştirilmeye' maruz kalan ve zorunlu göç eden binlerce Tutsi halkı bir araya gelerek *Ruanda Yurtsever Cephesi*'ni (Rwandan Patriotic Front-RPF) kurdular. Hutular ve Tutsiler arasındaki gerginlik her geçen gün arttı. 6 Nisan 1994 tarihinde Devlet Başkanı Habyarimana ile Hutu kökenli Burundi Devlet Başkanı Cyprien Ntaryamira, Tanzanya'nın Darüsselam kentinde düzenlenen bir zirveden Ruanda'ya dönüyorlarken, Kigali'de beklenmedik bir roket saldırısına uğradılar. Bu saldırıda başkanlar ve uçaktakiler hayatlarını kaybettiler (Dagne, 2011: 3-5).

Habyarimana'nın öldürülmesinin ardından 7 Nisan 1994 tarihinde radyodan tüm "hamam böceklerini (Tutsiler) ezin ve uzun ağaçları kesin/crush the cockroaches and cut down the tall trees" nidaları yükselmiş ve aşırı fanatik Hutular tarafından Tutsiler ve ılımlı Hutular satırlarla kesilerek öldürülmeye başlanmıştır (Forges, 2007: 48-50). 100 gün boyunca soykırım devam etmiş ve bir milyona yakın insan acımasız bir şekilde öldürülmüştür. Ayrıca iki milyona yakın insan da ülkeden kaçmak zorunda kalmıştır. Tüm dünyanın sessiz kaldığı bu soykırımda Ruanda kendi göbeğini kendi kesmek zorunda kalmış ve RPF, Uganda

sınırından girerek soykırıma son vermiştir (Kabano, 2017: 6-7). Bu soykırımdan sonra Ruanda, RPF yönetimi altında hem devlet hem de toplum olarak hızlı bir toparlanma sürecine girmiş ve Collier'ın "dört tuzağını" aşmaya yönelik önemli adımlar atmıştır. 2000'de RPF lideri Paul Kagame'nin iktidara gelmesi ile Ruanda 1994 trajedisinin ardından ırkçılığı reddeden güçlü ve katılımcı bir yönetim liderliğinde ekonomisini reformlarla işler hale getirmiş ve küresel pazara entegre olma yolunda emin adımlar atmaya başlamıştır (Aybar, 2017: 87-88). 2000 yılında Kagame'nin öncülüğünde hazırlanan Vizyon 2020 belgesi ile Ruanda günümüze kadar altı temel konuda önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Bunlar; iyi yönetimi geliştirmek, insan kaynaklarının kalkınmasına katkıda bulunarak bilgi temelli bir ekonomi oluşturmak, özel sektörü teşvik edici uygulamalar yapmak, altyapı kalkınmasına yatırım yapmak, üretici ve pazar yönlü tarımı geliştirmek ve Ruanda'nın bölgesel ve uluslararası ekonomik bütünleşmesini sağlamaktır (Ansons ve Rostagno, 2012: 431-439).

Vizyon 2020 belgesi neoliberal politikalara yönelik kalkınmayı hedefliyor gibi görünse de kalkınmaya yönelik ilk adım, "imidugudu" olarak adlandırılan sosyalist reformlarla gerçekleşmiştir. Köylere yerleşen bu reformlar, toprağı işleme yöntemini başarılı bir şekilde uygulamış ve toprağın daha verimli olmasını sağlamıştır. Ülkesine geri dönen binlerce mülteci, bu sistem sayesinde barınma problemini de aşmıştır. Bu süreçte hükümet sosyal bir devletin yapması gerekeni yaparak tüm Ruandalı vatandaşlara önemli sosyal haklar sağlamış ve özellikle kadınları ekonominin içine çeken politikalar üretmiştir (İpek, 2015: 318-320).

1.3. Kompleks Küreselleşme

Hiper-küreselciler ve Şüpheliler küreselleşmeyi, sadece ekonomik veya kültürel küreselleşme başlıkları altında incelemekte ve tek bir yöne doğru gelişmesi gerektiğini iddia etmektedirler. Bu bakış açısını eksik bir yaklaşım olarak değerlendiren Dönüşümcüler ise küreselleşmeyi toplumları, kültürleri ve dünya düzenini hızlı bir biçimde yeniden şekillendiren öngörülemez ve kompleks bir süreç olarak ele almaktadırlar (Kaya, 2014: 546). Bu bağlamda küreselleşme, yerel oluşumların uzaktaki olaylarca şekillendirilmesi ya da tam tersi, uzak yerellikleri birbirine bağlayan dünya çapındaki toplumsal ilişkilerin yoğunlaşması gibi zıt süreçler olarak tanımlanabilir (Giddens, 2009: 161).

Dönüşümcüler, hem hiper-küreselcilerin "ulus devletin sonu" retoriğini hem de şüphelilerin "hiçbir şey değişmedi" iddiasını reddederler. Bu bağlamda dönüşümcüler "egemen devlet" mutlak, bölünmez, toprak bütünlüğü olarak münhasır ve halk gücünün sıfır toplamlı şekli olan devletin geleneksel tanımının yeniden yapılandırılması veya dönüştürülmesi gerektiğini iddia etmektedirler. Bu yaklaşıma göre küreselleşme egemenliği yeniden dağıtmakta ve devlet otoritesi artık küreselleşme tarafından ne artırılmakta ne de azaltılmakta, yeni bir bağlamda yeni araçlarla kullanılacak şekle dönüştürmektedir. Sadece devlet değil; siyasi, toplumsal ve kültürel olarak ahistorik ve genel-geçer kabul edilen birçok kavram geçersizleşmekte ve yeniden yapılandırma sürecine mahkûm olmaktadır (Held, McGrew, vd., 2009: 141). Bu süreçte Çok Uluslu Şirketlerin gücü ve bu güçle paralel bir şekilde insana ve çevreye dair artan maliyetler, zengin ile yoksul ya da Kuzey ile Güney arasında artan eşitsizlikler sistemin sürdürülebilirliğine dair önemli soru işaretleridir (Goldstein ve Pevehouse, 2015: 57-62). Özellikle kontrol dışı kalmış küresel ısınma, genişleyen ozon deliği, orman, su ve hava gibi ortak zenginliklerin kirletilmesi ve yok

edilmesi ve nüfus baskısı gibi problemler sadece küresel sistemin geleceğini değil, kürenin geleceğini de tehlikeye atmaktadır. Bu bağlamda genelde modernizmin özelde ise neoliberalizmin insan ve piyasa özerkliğine duyduğu güven çevre risklerinin meydana okumasıyla karşı karşıyadır (Falk, 2005: 58). Küreselleşmenin mevcut problemlerinin tanımlanmasına dair teorik çerçeve bu üç yaklaşım tarafından gerçekliğe uygun ve başarılı bir biçimde şekillendirilirken, bu problemlerin çözümüne dair yaklaşımlar ise sistemin reformu ya da sistemin çözülmesi üzerinden yürütülmektedir. Bu iki yaklaşım bu üç tartışma çerçevesinde birbirine zıt bir dünya portresi çizebilirken aynı zamanda birbirini ardı sıra izleyen süreçler şeklinde tezahür edebilir. Peki, sistem üzerinde gerçekleştirilecek reformlar nelerdir? Bu reformlar yeterli olabilecekler mi? ve reformlar yeterli olmadıysa son noktada başka bir dünya mümkün müdür?

“Başka dünya mümkün” cümlesi Seattle eylemlerinden bir yıl sonra Ocak 2001’de Brezilya’nın Porto Alegre şehrinde Kuzey ve Güney ülkelerinden neoliberalizm karşıtlarının bir araya gelerek oluşturdukları Dünya Sosyal Forumu’nun (*World Social Forum-WSF*) resmi sloganıdır. Bu cümle özellikle 2008’de yaşanan finansal kriz sonrasında hem krize yol açan neoliberalizm hem de Keynesyen teorinin geleneksel yaklaşımlarının başarısızlığı sonrasında yenilikçi çözümlere ve alternatif açıklamalara ithafen sık sık kullanılmaya başlanmıştır (Bello, 2013:1-10). Bu çalışmada ise asıl bağlamından kopmadan sistemin reformu ya da küreselleşme sürecinin çözülmesi ihtimalinde Afrika kıtasına dair gelecek tasavvurları ele alınmıştır. Bu örnekler net bir şekilde küreselleşme tartışmaları kategorilerine tabi olmasalar da üç tartışmanın da renklerini içinde barındıran Afrika’nın gelecek mozağine önemli katkıları vardır.

Küresel sisteme dair alternatif yaklaşımlardaki genel vurgu mevcut ekonomik sistemin yeni kurallarla yeniden inşa edilmesi gerektiği üzerinedir. Bu kurallar genel olarak pazar paylarının yeniden gözden geçirilmesi, finansal spekülasyonlara son verilip Kuzey’de ve Güney’de değer üreten faaliyetlere yatırım yapılması, kur oranlarında göreceli istikrarı sağlayacak bölgesel düzenlemeler ve sistemler yürürlüğe koyulması ve dünya ölçeğinde geçerli ve adaletli bir vergilendirme sistemi tesis edilmesidir (Amin, 2005: 48-49). Mevcut küresel sistemin sonsuz sermaye birikimini garanti edebilme yetisinin ve “tehlikeli sınıflar” olarak adlandırdığı sistem muhaliflerini kontrol altında tutabilen kurumsal yapısının çöküş sürecinde olduğu iddia eden Wallerstein, alternatifin sadece ekonomik değil, siyasi ve sosyo-kültürel yaklaşımlarla inşa edilmesi gerektiği üzerinde durmuştur. “Porto Alegre” ruhu olarak adlandırdığı WSF’nun bu alternatifini oluşturmak için önemli bir aktör olduğuna değinen Wallerstein, hükümetlerin önceliğinin mevcut gelişmiş ülkeler düzeyine yükselmek için politikalar üretmek değil, ülke içindeki ve dışındaki şartların gelecekteki yıllarda daha da kötüleşmesini önlemek için emin adımlar atmak olduğunun altını çizmiştir (Wallerstein, 2009: 122-123).

Alternatiflerin başarılı olması için liderlere ve hükümetlere büyük işler düştüğüne vurgu yapan ve Afrika’ya yönelik mevcut alternatiflerde Afrika’daki liderlik olgusuna dikkat çeken bir diğer isim Ali A. Mazrui’dir. Küreselleşmeyi Batılılaşma ile eşdeğer kabul eden Mazrui mevcut küresel sistemi Kuzey-Güney ayrımından farklı olarak “bilenler ve sahip olanlar” şeklinde bir sınıflandırmaya tabi tutmuştur (Mazrui, 1992: 181-205). Bu bağlamda Afrika bolca ham maddesi olan ama bunları destekleyici ve verimini arttırıcı bilgiye sahip olmayan toplumlardan ve liderlerden oluşurken yüzyıllarca bu bilgiye hükmeden toplumların

umutsuzca arkasında kalmaya devam etmiştir/etmektedir. Küresel sistemin reformu ya da çözülmesi ihtimalinde Afrika'nın marjinal konumunun değişmesi de sahip oldukları zenginliklerin bilgisini elde etmesiyle mümkün olacaktır. Bunun için ise becerikli ve akıllı kanun yapıcılara ihtiyaç olduğunun altını çizen Mazrui, kapsamlı ve kaliteli bir eğitimin bu vasıflara sahip yönetici sınıfı yetiştirmek için elzem olduğunu vurgulamıştır (Mazrui, 2009: 431). Dönüşümcüler alternatif görüşlerin alanını genişleterek politik-ekonomi dışında sık sık coğrafyanın, ekolojinin, antropolojinin olgularına da başvurmaktadır. Yerel gıda egemenliği, kendi kendine yetebilen coğrafyalar, biyobölgesel (çok özel çevresel koşullara ve organizmalara sahip olan bölge) düzenlemeler, yerel ticaret sistemleri ve mntika yapılarında yeni ve daha samimi toplumsal ilişki sistemlerinin gelişmesi dönüşümcülerin alternatif dünya yaklaşımlarında sürekli olarak kullanmaya başladıkları özgün kavramlardır (Harvey, 2015: 75).

Küreselleşme tartışmalarına dâhil olmasa da üç yaklaşım üzerinden yapılan sınıflandırmada dönüşümcülere dâhil edilebilen Walden Bello'nun iklim ve çevre krizlerinin kapitalist küresel ekonominin Avro-Amerikan egemenliğini ve neoliberal küresel yönetim sistemini sona erdirebileceğine yer verdiği varsayımdır. Bello'nun uzak geleceğe dair bu öngörüsü sadece sistemin dönüşümünü değil, sistemin bugün varlığını temellendiren tüm kavramları yapı sökümü uğratıp yeniden inşa edilmesini de içermektedir (Bello, 2013: 158-160). Bu bağlamda bu inşa süreci maliyetleri düşürerek daha fazla kâr elde etme dürtüsüyle işleyen kapitalist sistemin aşırı üretim ve aşırı tüketim alışkanlıklarının yerini daha kanaatkâr toplumlardan oluşan daha az merkezi ve daha az küresel demokratik ve post-kapitalist yeni bir sisteme bırakması için büyük bir fırsat olarak görülmelidir. Bello'ya göre bu süreçte az gelişmiş Afrika ülkelerinin geleneksel siyasi, ekonomik, sosyo-kültürel yapıları yeni ekonomik sisteme daha uyumludur. Çünkü bu ülkeler mevcut küresel ekonomiye daha az entegre olmuşlardır ve birçoğu yapısal uyum ve serbestleşmeden tamamen zarar görmemiş tarım sektörlerini sürdürmektedir. Eğer bu ülkeler etkili yeniden dağıtım girişimlerini yaşam kalitesinde iyileşmeyi vurgulayan ekonomik stratejilerle birleştirebilirlerse küreselleşme sonrası bir kalkınma stratejisinin oluşturulmasına öncülük edebilirler.

Benzer şekilde Falk, piyasanın homojenleştirici ve tüketici etkilerinin gittikçe geleneksel, kendine özgü her kimliği reddettiğini ve yenedünyada kazananlar ile kaybedenler arasındaki farkın gittikçe büyüdüğüne dikkat çekerek mevcut eğilime en önemli alternatifin, geleneğin yeniden canlanması şeklinde ortaya çıkabileceğini iddia etmiştir. Ancak Bello'dan farklı olarak bu alternatif, mevcut küresel sistemin çözülmesi ile değil, bu sistemin şartları dâhilinde ortaya çıkacaktır. Falk'ın insan güdümlü küreselleşme olarak adlandırdığı bu yaklaşımın geçerli bir alternatif olabilmesi için bazı özellikler taşıması gerekmektedir. Bu özellikler çevreyi korumalı, mevcut üretim ve tüketim modellerinin sebep olduğu sıkıntıları hafifletmeli, üyelerin güvenlik, ekonomik ve sosyal haklarını asgari ölçüde sağlayan topluluklar kurulmalı, yurt içinde ve dışında şiddet azaltılmalı gibi hedefleri içine alan insani değerler temelinde parçayı bütüne tabi kılmalıdır. Bu özellikleri taşıyabildiği ölçüde yeni alternatifler insanlık için daha yaşanabilir bir küre oluşturabilecektir (Falk, 2005: 68-71). Samir Amin ise bu yaklaşımlara şerh koyarak geleneksel yaklaşımların modernlik-öncesi üretim biçimlerinin mevcut üretim biçimlerine meydan okuyabildiği ölçüde başarılı olabileceğini iddia etmektedir (Amin, 2006: 166-168). Özellikle Afrika geleneksel komünal toplum mirası ile bu konuda avantajlı iken bu geleneğin günümüzdeki şartlar altında yeniden canlanması ise bazı noktalarda geleneğin tarihi özelliklerinden kopması ile mümkündür.

Sömürge öncesi dönemde genellikle devletsiz toplumlarda özel mülkiyete dayanmadan yapılan bu üretim şekli günümüzde devlet otoritesi altında gerçekleştirilmek zorundadır. Bu durum ise öncelikle özel mülkiyete dayalı toprak sisteminde büyük bir reformun gerçekleştirilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu uygulamada da tüm bireylerin toprağa erişimi sağlanmalı ve bu bireyler aynı zamanda devletin toprak üzerindeki egemenliğini kısıtlayacak demokratik katılımı gerçekleştirebilmelidirler. Aksi takdirde dekolonizasyon sürecinde geleneksel üretim biçimine dayanılarak yapıldığı iddia edilen mevcut toprak reformu kapsamındaki uygulamalar kapitalist ekonomik sisteme hizmet etmeye devam edecektir.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Bütün bu tartışmalar çerçevesinde bu çalışma 1980'lerle birlikte literatürde sıkça kullanılmaya başlanan küreselleşme kavramını Homo Sapiens'in ilk göçünden bugünlere kadar gelen devasa bir süreçler dizisi olarak ele almaktadır. Afrika kıtası ilk çıkış noktası olmanın yanı sıra bu sürece hız ve derinlik kazandıran en önemli mihenk taşıdır. Mevcut küresel sistemde Afrika için yoksulluk, yolsuzluk, çatışma ve salgın hastalıklar kıskacındaki kıta portresi çizilse de değişen ve dönüşen dinamikler eşliğinde Afrika kıtası birtakım umutları da barındırmaktadır. Hem küresel sistemin reformu hem de sistemin çözülmesine dair yaklaşımlarda Afrika, sahip olduğu yer altı-yer üstü zenginlikleri ve sosyo-kültürel çeşitlilik potansiyeli ile büyük önem taşımaktadır. Ancak bu umutların hiper-küreselci neoliberallerin iddia ettiğinin aksine sadece Kuzey'in hegemonyası altında neoliberal politikalar öncülüğünde gelişebileceği şüphelidir. Bugün gelinen noktada neoliberal ekonomi politikalarının temeli olan kapitalist sistemin temel dürtüsü aşırı üretim ve aşırı tüketim olgusu hem Afrika'yı çeşitli biçimlerde sömürmekte hem de küresel sistemi ve küreyi tehdit etmektedir. Bu bağlamda karşılıklı bağımlılık ve bağlantılılık sürecinin bu kadar yoğunlaştığı, derinleştiği ve hızlandığı bu sürecin tersine çevrilmesi ihtimali çok düşük olmasıyla birlikte bu tehdidin önüne geçebilecek kapsamlı reformların derhal hayata geçirilmesi zorunludur. Bu reformların en önemlileri ise şüphelilerin ve dönüşümcülerin vurguladığı gibi üretim ve tüketim olgusuna dair birçok yapının insan ve çevre merkezli yeni kurullarla yeniden inşa edilmesi gerekliliğidir. Bu noktada Afrika'nın sömürge öncesi dönemden bugünlere kadar taşıdığı bir ekonomik kültür olan komünal toplum anlayışı kanaatkâr ve kendi kendine yeterli yeni birimler için örnek alınabilir. Aksi takdirde küre, küresel bir bütünleşme değil küresel bir yok oluş sürecine doğru sürüklenecektir.

Sonuç olarak küreselleşmeye dair tanımlamalar ve sürecin gidişatı ve kapsamı hakkında açıklamalar ne kadar çeşitli ise bu sürecin çözülmesi ve alternatiflerinin oluşturulmasına dair yaklaşımlar da o kadar çeşitlidir. Bundan dolayı tek bir boyut ya da tek çerçeve üzerinden yapılan yaklaşımlar mutlaka eksik kalmakla birlikte bu çalışma, mevcut sistemde veya alternatiflerinde Afrika'nın bulunduğu ya da bulunması gereken konumuna dikkat çekmiştir.

Kaynakça

Acemoğlu, D. & Robinson, J.A. (2012). *Ulusların düşüşü: güç, zenginlik ve yoksulluğun kökenleri*. 24. Basım, İstanbul: Doğan Kitap Yayınları.

African Economic Outlook. (2020). *Developing Africa's workforce for the future*. African Development Bank Group.

- Amin, S. (2005). Küreselleşmecilik mi? Yoksa Küresel-Ölçekli Apartheid mi?, M.K. Atalar (Çev.), İçinde I. Wallerstein (Ed.), *Modern Küresel Sistem* (ss. 13-50), İstanbul: Pınar Yayınları.
- Amin, S. (2006). Globalization and the Agrarian Question: Peasants' Conflicts in Africa and Asia, İçinde B.N. Ghosh ve H.M. Güven (Eds.), *Globalization and the Third World: A Study of Negative Consequences* (pp. 165-181), New York: Palgrave Macmillan.
- Ansoms, A. & Rostagno, D. (2012). Rwanda's vision 2020 halfway through: what the eye does not see. *Review of African Political Economy*, 39(133), 427-450.
- Aybar, S. (2017). Ekonomik kalkınma, güvenlik mimarisi ve Afrika'nın yeniden paylaşımı, İ. Aydın (Çev.), *Afrika: 500 Yıllık Serencamın Hikâyesi*. Ankara: Hece Yayıncılık.
- Başkaya, F. (2010). *Sömürgecilik, Emperyalizm, Küreselleşme*. 6.Basım. İstanbul: Maki Basın Yayınları.
- Bayram, M. (2014). Afrika genelinde istisnaî bir devlet: Botsvana. *Adam Akademi*, 4(1), 74-88.
- Bello, W. (2013). *Capitalism's Last Stand: Deglobalization Age of Austerity*. London&New York: Zed Books Press.
- Bülbül, K. (2009). Küreselleşmeler ve sonrası: bir dikotomiler dizgesi, İçinde K. Bülbül (Ed.), *Küreselleşme: Temel Metinler: Ekonomi-Siyaset-Kimlik-Kültür-Medeniyet* (ss. 13-25), Ankara: Orion Kitabevi.
- Chanda, N. (2009). *Küreselleşmenin sıradışı öyküsü: tacirler, vaizler, maceraperestler ve savaşlar globalizmi nasıl şekillendirdiler?*. D. Cenkçiler (Çev.), Ankara: ODTÜ Yayıncılık.
- Collier, P. (2008). *The bottom billion: why the poorest countries are failing and what can be done about it*. New York: Oxford University Press.
- Conflict B. (2021). Heidelberg Institute for International Conflict Research, *Conflict Barometer 2020*. Germany: HIIK Press.
- Çoban, A. (2002). Küreselleşmeye karşı olmak: olanaklar ve sınırlılıklar. *Praksis* 7, 117-164.
- Dagne T. (2011). Rwanda: background and current developments. *Congressional Research Service*.
- Diamond, J. (2010). *Tüfek, mikrop ve çelik*. Ülker İnce (Çev.), 21. Basım. Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları.
- Falk, R. (2005). *Yırtıcı küreselleşme: bir eleştiri*. A. Çaksu (Çev.) 4. Basım. İstanbul: Küre Yayınları.

- FAO. (2023). World food and agriculture-statistical yearbook: 2023, Rome. <https://www.fao.org/3/cc8166en/cc8166en.pdf> (E.T.: 15.01.2024).
- Federici, S. (2005). Savaş, Küreselleşme ve Yeniden Yapılanma, İçinde B. Aras, K. Dağcı vd. (Eds.), Yeni Yüzyılda Afrika: Güvenlik, Siyaset ve Ekonomi (ss. 159-172), İstanbul: TASAM Yayınları.
- Forges A. D. (2007). Call to genocide: radio in Rwanda, 1994. İçinde A. Thompson (Ed.), The Media And The Rwanda Genocide, Kampala: Pluto Press.
- Friedman, M. (2005). *The world is flat: e brief history of the twenty-first century*. New York: Picador/ Farrar, Strauss and Giroux.
- Giddens, A. (2009). Modernitenin Küreselleşmesi, K. Bülbül (Çev.), İçinde K. Bülbül (Ed.), Küreselleşme: Temel Metinler: Ekonomi-Siyaset-Kimlik-Kültür-Medeniyet (ss. 161-168), Ankara: Orion Kitabevi.
- Gilbert, E. & Reynolds, J. T. (2016). *Dünya Tarihinde Afrika: Tarih öncesinden Günümüze*, M. Demirkaya (Çev.), İstanbul: Küre Yayınları.
- Gilpın, R. (2017). *Uluslararası ilişkileri ekonomi politiği*, M. Duran vd. (Çev.), 5. Basım. Ankara: Kripto Kitaplar.
- Goldstein, J. S. & Pevehouse, J. C. (2015). *Uluslararası İlişkiler*, H. Özdemir (Çev.), Ankara: BB101 Yayınları.
- Hammes, T. X. (2019). *Deglobalization and International Security*, New York: Cambria Press.
- Harvey, D. (2015). *Kozmopolitik ve Özgürlük Coğrafyaları*, Z.C. Başeren (Çev.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Held, D., Mcgrew, A., Goldblatt D. & Perraton J. (2009). Küresel dönüşümler, siyaset, ekonomi ve kültür, İ. Aktar (Çev.), İçinde K. Bülbül (Ed.), Küreselleşme Temel Metinler: Ekonomi-Siyaset-Kimlik-Kültür-Medeniyet (ss. 131-154), Ankara: Orion Kitabevi.
- Hirst, P. & Thompson, G. (2009). Küreselleşme-Gerekli Bir Mit Mi?, N. Uslu (Çev.), İçinde K. Bülbül (Ed.), Küreselleşme Temel Metinler: Ekonomi-Siyaset-Kimlik-Kültür-Medeniyet (ss. 43-53), Ankara: Orion Kitabevi.
- İpek, V. (2015). Sahra-altı Afrika'da bir devletçilik mucizesi: 1994 sonrası Ruanda Ekonomisi, İçinde İ. Ermağan (Ed.), Dünya Siyasetinde Afrika 2 (ss. 303-323), Ankara: Nobel Kitap.
- Kabano J. (2017). Birleşmiş milletler sisteminin uluslararası barış koruma sorumluluğu'nda zaafiyeti: Ruanda Örneği, *Journal of Law*, 1(1), 1-17.

- Kaya, A. (2014). Küreselleşme, kozmopolitanizm ve post-vestfalya düzeni, İçinde E. Balta (Ed.), Küresel Siyasete Giriş: Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler (ss. 545-568), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Keyman, E. F. (2014). Küreselleşme, İçinde Ş. Kardaş ve A. Balcı (Eds.), Uluslararası İlişkilere Giriş: Tarih, Teori, Kavram ve Konular (ss. 336-346), İstanbul: Küre Yayınları.
- King, S. D. (2019). *Küreselleşmenin sonu kasvetli yeni dünya: tarihin nihai savaşı*, M.M. Özeren (Çev.), İstanbul: Profil Kitap.
- KOF, G. I. (2021). KOF Globalisation Index <https://kof.ethz.ch/en/forecasts-and-indicators/indicators/kof-globalisation-index.html> (E. T.: 01.01.2024).
- Mazrui, A.A. (1992). *Afrikalılar: Üç Farklı Kültürel Miras*, Y. Kaplan (Çev.), İstanbul: İnsan Yayınları.
- Mazrui, A.A. (2009). Evrensellik iddiası: küreselleşen bir çağda batı kültürü, H. Arıkan (Çev.), İçinde K. Bülbül (Ed.), Küreselleşme: Temel Metinler: Ekonomi-Siyaset-Kimlik-Kültür-Medeniyet (ss. 415-432), Ankara: Orion Kitabevi.
- Munene, N. (2013). *The Colonial Legacy in Kenya-British Military Relations: 1963-2005*, Nairobi: University of Kenyatta Press.
- Ohmae, K. (2009). Ulus-Devletin Sonu, Z. Dicleli (Çev.), İçinde K. Bülbül (Ed.), Küreselleşme: Temel Metinler: Ekonomi-Siyaset-Kimlik-Kültür-Medeniyet (ss. 199-210), Ankara: Orion Kitabevi.
- Ritzer, G. & Dean, P. (2015). *Globalization: A Basic Text*, 2. Basım, Wiley Blackwell: United Kingdom Press.
- Rosenberg, J. (2009). A Short History of the Rwandan Genocide. <https://www.thoughtco.com/the-rwandan-genocide-1779931> (E. T.: 03.11.2023).
- Tepebaş, U. (2013). *Dönüşüm sürecindeki Sahra Altı Afrika: kalkınma, güvenlik ve ortaklık*, İstanbul: Tasam Yayınları.
- Teztlaff, R. & Ermağan, İ. (2014). Küreselleşme tuzağında Afrika: Afrika'da bir başarı hikâyesi Botswana, İçinde İ. Ermağan (Ed), Dünya Siyasetinde Afrika 1 (ss. 363-378), Ankara: Nobel Kitap.
- Wallerstein, I. (2004). After developmentalism and globalization, what?. development challenges for the 21st century. Cornell University. <https://iwallerstein.com/wp-content/uploads/docs/CORNELL.pdf> (E. T.: 10.09.2023).
- Williams, E. (2014). *Kapitalizm ve Kölelik*, A. Tarar (Çev.), Ankara: Dipnot Yayınları.
- Yılmaz, K. (2021). Çin'in Afrika Parametreleri, *Africana-İnönü Üniversitesi Uluslararası Afrika Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 87-102.